

शारिरीक शिक्षण – एक ऐतिहासिक दृष्टिकोप

माणिक गं. गायकवाड

कर्म.शां.को.वावरे कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, सिडको, नाशिक

सारांशः भारतीय संस्कृती जगातील प्राचीनतम संस्कृती आहे. जगाला जगण्याचे मार्गदर्शन करणारी संस्कृती म्हणूनही भारतीय संस्कृतीकडे पाहिले जाते. पहिले अक्षर वाङ्मय माध्यमातून येथेच निर्माण झाले. विश्वाला वैद्यकीय ज्ञानाचे भांडार देणारा आयुर्वेदही याच संस्कृतीतून जन्माला आला. हजारो वर्षांपूर्वी भारतीय संस्कृती अत्यंत प्रगत, आणि समृद्ध संस्कृती होती. हे ऐतिहासिक पुराव्याच्या आधारे सहज सिद्ध करता येते.

प्रस्तावना :

कुठलीही संस्कृती समृद्ध होण्यासाठी त्या संस्कृतीने जगण्याच्या विविध क्षेत्रात किती प्रगती केली आहे हे पहावे लागते. त्यादृष्टीने भारतीय संस्कृतीने सर्वच पातळीवर मानवी जीवन सुखी आणि समृद्ध करण्याचा प्रयत्न केल्याचे दिसते. त्यातूनच आयुर्वेदाबरोबरच योग आणि शारिरीक शिक्षणाकडेही पाहिल्याचे दिसते, कारण सुखी आणि समृद्ध समाजासाठी निरोगी, ताकदवान, माणूस महत्वाचा असतो. या विचारातूनच भारतात प्राचीन काळापासूनच शारिरीक शिक्षणाकडे अत्यंत बारकाईने प्रयत्नशिल होते.

प्राचीन काळी मानवी समुह जगण्याला स्थिरता प्राप्त करवून देण्यासाठी प्रयत्नशिल होते. तेंव्हा त्यांना सातत्याने वेगवेगळ्या मानवी समुहांशी संघर्ष करावा लागत असे. आपल्याकडे जिकिरीची गोष्ट असे. मानवी समुहांमध्ये सतत होणा-या या संघर्षातूनच मानवाने स्वतःला सतत युद्धजन्य स्थितीशी सामना करण्यासाठी सिद्ध ठेवले. त्यासाठी त्याने शारिरीक ताकदीला आपल्या बुद्धीच्या सहाय्याने वापरण्याचे तंत्र शोधले. सार्वजनिक कवायती, कसरती, व्यायाम यातून त्याने स्पर्धात्मक खेळांचे तंत्र शोधून काढले. त्यातूनच समाजाची कर्मणूक आणि तंदुरुस्ती साध्य झाली.

मोहजोदडो आणि हडप्पा येथे सार्वजनिक स्नानगृहे आणि भव्य तरण तलावांचे सापडले अवशेष त्याचेच पुरावे आहेत.

मानव हा इतर पशुपेक्षा वेगळा प्राणी आहे. म्हणूनच आपल्या बुद्धीचा बळावर त्याने मानवी शरीराचा बारकाईने अभ्यास केला होता. त्यातूनच त्याच्या हे लक्षात आले होते की सर्वांची शारिरीक क्षमता सारखी नसते. बौद्धिक क्षमताही वेगवेगळी असते. मग त्याने मानवी वैशिष्ट्यांच्या आणि क्षमतेच्या आधारे कामांची विभागणी केली.

प्राचीन काळी सर्वात महत्वाची गरज स्थिरतेची होती. जगातील सर्वच महत्वाच्या संस्कृती नद्यांच्या समृद्ध खो-यात निर्माण झाल्या आहेत. समृद्ध नदीच्या खो-यात स्थिर झाल्याने त्याला मुबलक पाणी आणि सुपीक जमीन मिळत असे. या समृद्ध क्षेत्राचे रक्षण करण्यासाठी मानव आपल्या समुहातील ताकदवान, चपळ आणि लढवय्या मानसांची निवड करीत, त्यांनाच आपण क्षत्रिय म्हणतो. क्षेत्रांचे रक्षण करणारा तो क्षत्रिय, निर्मिती आणि बौद्धिक काम करणारा तो ब्राह्मण या प्रमाणे आपल्याकडे श्रमांवर आधारलेली चारतुर्वर्ण व्यवस्था अस्तित्वात होती. त्याचे मुळे शारिरीक क्षमतेत होते.

आपआपल्या समुहातील माणसांची क्षमता टिकून राहावे, वृद्धिंगत व्हावी म्हणून माणसाने काही व्यवस्था निर्माण केल्या होत्या. आश्रमात राहून शिक्षणाची गुरुकुल पध्दत त्यातूनच आली. त्यालाच सन्यासाश्रमही म्हणत असत. या 12 वर्षांच्या काळात विद्यार्थ्याला त्याच्या क्षमतेप्रमाणे तयार केले जात असे. विद्यार्थी बौद्धिक, शारिरीक पातळीवर तयार होत असतानाच त्याला दीर्घायुष्य प्राप्त व्हावे ही काळजी घेतली जात असे. त्यासाठी अनेक विद्या शाखा अस्तित्वात आल्या आणि त्यात काळानुसार सुधारणा, किंवा आवश्यकतेनुसार बदलही होत राहिले. आज आपण साध्य केलेली प्रगत अवस्था अशी उत्क्रांत झालेली आहे.

भारतावर सर्वाधिक काळ मोगल शासकांनी राज्य केले. सुमारे 350 वर्षां राज्य करणा-या मोगल साम्राज्याच्या इतिहासात शारिरीक शिक्षणाच्या अंगाने विचार करून त्याची प्रत्यक्ष व्यवहारात अंमलबजावणी करणारा शासक म्हणजे ' बादशहा अकबर ' भारतात मोगल साम्राज्य स्थापनेपासून मोगलांना भारतात प्रतिकाराला सामोरे जावे लागत होते. भारतात मोगलांचे साम्राज्य कायमस्वरूपी स्थापन करावयाचे असल्यास केवळ मोगल सैन्यावर भिस्त ठेवून चालणार नाही तर मोगल साम्राज्याच्या संरक्षण आणि विस्ताराकरिता मोगल सैन्याव्यतिरिक्त इतर पर्यायांचा विचार अकबराने केला. शारिरीकदृष्ट्या धडधाकट, भारदस्त शरीरयष्टी

या गुणांसोबत स्वामीनिष्ठ व लढाऊ असलेल्या राजपूतांवर अकबराने आपले लक्ष केंद्रित केले. मोगल बादशाहाच्या शारिरीक शिक्षणाच्या महत्वाची जाणीव या ठिकाणी अकबराच्या ठायी प्रतिबिंबित होते. म्हणून प्रसंगी वैवाहिक संबंध जोडून, राजदरबारातील प्रतिष्ठा प्राप्त पदांवर नियुक्ती करून, युद्धप्रसंगी सेनापती सारखी महत्वाची जबाबदारी सोपवून मोगल बादशहा अकबराने राजपूतांना आपल्याकडे वळविले. बादशाहाच्या या शारिरीक शिक्षणाच्या महत्वाच्या साक्षात्कारामुळे मोगलांचे भारतात सुमारे 350 वर्षां राज्य टिकले.

शारिरीक शिक्षणाचे महत्व ओळखणारे दोन मराठा शासकांची नोंद घेणे ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्वाचे ठरेल ही दोन शासक म्हणजे महाराष्ट्रात मराठा सत्तेची स्थापना करणारा छत्रपती शिवाजी आणि मराठा राज्याचे रूपांतर मराठा साम्राज्यात करणारा पेशवा बाजीराव पहिला हे होत. छत्रपती शिवाजी महाराज यांनी शारिरीक शिक्षणाचे महत्व ओळखून शारिरीक क्षमता असणा-या सर्व सहका-यांना एकत्र केले. शिवाजीचे सहकारी मावळे म्हणून प्रसिद्ध आहे. याच मावळ्यांच्या मदतीने शिवाजी महाराजांनी मराठा सत्तेची स्थापना केली. याकरिता शिवाजीने 'गनिमी कावा ' नावाची रणनीती अंमलात आणली. गनिमी कावा युद्धपध्दतीत शारिरीक छपळ हालचालींना विशेष स्थान होते. त्यामुळे शारिरीक शिक्षणाच्या सहाय्याने ज्यांनी ज्यांनी शारिरीक दृष्ट्या स्वतःला सक्षम ठेवले त्यांनाच शिवाजीच्या गनिमी कावा युद्धनीतीचे सक्रीय सदस्य होता येत असे. गनिमी कावा युद्धपध्दतीचा उपयोग करून छत्रपती शिवाजी महाराजांनी मराठा स्वराज्यावर आलेली संकटे दूर करण्यात यश प्राप्त केले. उदा. अफजलखान वध, शायिस्तेखानाचा बंदोबस्त, आग्रावरून सुटका या प्रसंगी तर केवळ ' गनिमी कावा ' रणनीतीमुळेच शिवाजीला यशप्राप्ती झाल्याचे निदर्शनास येते. एकंदरीत शारिरीक शिक्षणाचे महत्व ओळखणारा आणि त्याचा उपयोग मराठा राज्य स्थापनेच्या उपयोगात आणणारा शिवाजी हा खरा मुत्सद्दी मराठा शासक होता. मराठा राज्याचे स्वराज्यात रूपांतर करणारा पेशवा बाजीराव हा तर सतत युद्धमोहिमांमध्ये गुंतलेला पेशवा होता. त्यामुळे तो स्वतः आणि त्याचे सैन्य शारिरीकदृष्ट्या कार्यक्षम असल्यामुळेच बाजीराव पेशवाला अनेक विजय मिळाले. पेशवा बाजीराव पहिला आपल्या जलद हालचालीकरिता प्रसिद्ध होता. नव्हे याच युद्ध मोहिमादरम्यान होणा-या जलद हालचालीमुळेच त्याला यश मिळत गेले. उदाहरण द्यावयाचे असल्यास पेशवा बाजीरावाने दिल्ली मोगल सम्राटाच्या उरात धडकी भरविण्याकरिता 14 दिवसात कापावयाचे अंतर केवळ 2 दिवसात कापून दिल्लीच्या वेशीवर येऊन धडकला (1737) तर मराठवाड्यात (1728) आणि भोपाळला (1738) तत्कालीन मोगल बलाढ्य सरदार निजाम व दोनही प्रसंगी केवळ आपल्या जलद हालचालीच्या जोरावर शरण येण्यास भाग पाडले एकूण शारिरीक क्षमतेच्याच सहका-यांना सोबत घेऊन छत्रपती शिवाजी आणि पेशवा थोरला बाजीराव यांनी आपल्या शारिरीक शिक्षणाचे महत्व ओळखून त्याकडे लक्ष पुरवून 'यश' आपल्या पदरात पाडून घेतले. मराठा स्वराज्यात आणि साम्राज्यात त्यांनी उमटविलेल्या अमित ठसा यामागे शिवाजी आणि पेशवा बाजीराव यांनी शारिरीक शिक्षणाचे ओळखलेले महत्व हे एकमेव कारण होते.

निष्कर्ष :-

सिंधू संस्कृती पासून ते वैश्विकरणाने युगाचा ऐतिहासिक आढावा घेतल्यावर एक गोष्ट प्रकर्षाने निदर्शनास येते की, जो शारिरीकदृष्ट्या सक्षम तोच जग जिंकू शकेल. त्यामुळे इतर विद्याशाखांचा अभ्यास जितका महत्वाचा त्यापेक्षा जास्त महत्वाचे म्हणजे शारिरीक शिक्षण विद्याशाखेकडे सुध्दा केवळ लक्ष देऊन चालणार नाही तर ती व्यवहारात आणणे अत्यावश्यक आहे. ऐतिहासिकदृष्टीने अवलोकन केल्यास चंद्रगुप्त मौर्य, सम्राट हर्षवर्धन, अल्लाउद्दीन खिलजी, शेरशहा

सूर, मोगलसम्राट अकबर, मराठा साम्राज्य संस्थापक छत्रपती शिवाजी, थोरला पेशवा बाजीराव या सर्व यशस्वी शासकांनी शारिरीक शिक्षणाचे महत्व ओळखले म्हणून या सर्वांचा भर सैन्य संख्येपेक्षा शारिरीक क्षमता धारक यांच्याकडे होता. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी गनिमी व रणनितीचा एकमेव आधार म्हणजे शारिरीक शिक्षणाच्या महत्वाचे प्रगटीकरण एकंदरीत मानवी जीवन सुखी करण्याकरिता जेवढा उपयोग इतर विविध विद्याशाखा आणि शास्त्रांचा आहे. त्यापेक्षा कणभर अधिक उपयोग शारिरीक शिक्षणाचा आहे. म्हणून शारिरीक शिक्षणाच्या आश्रयाला संपूर्ण विश्व गेले आहे. सर्व देशांमध्ये शारिरीक शिक्षणाच्या प्रसाराकडे हेतुपुरस्कर लक्ष पुरविलेले दृष्टीस पडत आहे. तर भारताच्या बाराव्या योजनेत शारिरीक शिक्षणाच्या प्रसाराकडे जातीने लक्ष दिले जाणार आहे. या शारिरीक शिक्षणाचे महत्व स्पष्टपणे प्रतिबिंबित होते.

संदर्भ :-

1. प्राचीन भारत	:	डॉ. राधाकुमुद मुकर्जी
2. प्राचीन भारताचा राजकीय इतिहास	:	हेमचंद्र रायचौधरी
3. शारिरीक शिक्षणाचा इतिहास	:	गो. ना. पूरंदरे
4. इतिहास (संरक्षणशास्त्र)	:	डॉ. बी. आ. जोशी
5. मराठ्यांच्या इतिहास	:	डॉ. शरद कोलारकर
6. दैनिक दिव्य मराठी दि. 29 ऑगस्ट 2011		
7. दैनिक लोकमत दि. 19 नोव्हेंबर 2011		